

ДОКУМЕНТИ ПРОФСПІЛКОВОГО КОМІТЕТУ ЗАВОДУ «ЗАПОРІЖСТАЛЬ» ПРО БОРотьБУ З ГАРАСМЕНТОМ У КОЛЕКТИВІ (ПОЧ. 1950-х РОКІВ)

І. М. Кривко

Запорізький національний університет

kirenn@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5694-4017>

А. С. Подлужний

Запорізький національний університет

rjkteam8148@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4080-601X>

Ключові слова: гарасмент, гендерна історія, домагання, «Запоріжсталь», промислові робітники.

Стаття демонструє інформаційний потенціал документів, які походять з поточного архіву профспілкового комітету заводу «Запоріжсталь» початку 50-х років XX ст. Завдяки аналізу протоколів засідань профспілкового комітету за 1952 рік, було реконструйовано кілька епізодів гарасменту, які мали місце у відносинах службовців-чоловіків та жінок. Розгляд подібних ситуацій на мікро-історичному рівні дозволив проаналізувати механізм домагань за гендерною ознакою та опору їм. Було показано, що домагання до колег-жінок, особливо до підлеглих, на промислових підприємствах Української РСР були поширеним явищем, характерним для сталінської епохи в цілому, а розраховувати на покарання винуватців можна було лише тоді, коли вони були представниками нижчої ланки заводської адміністрації.

DOCUMENTS OF THE TRADE UNION COMMITTEE OF THE «ZAPORIZHSTAN» PLANT ON THE FIGHT AGAINST HARASSMENT IN THE COLLECTIVE (EARLY 1950's)

I. Kryvko, A. Podluzhnyi

Zaporizhzhia National University

Key words: gender history, harassment, industrial workers, "Zaporizhstal".

The article demonstrates the informational potential of documents originating from the current archive of the trade union committee of the "Zaporizhstal" plant in the early 1950s. Thanks to the analysis of the minutes of the meetings of the trade union committee for the year 1952, were reconstructed several episodes of harassment that took place in the relations between male and female employees. Examining similar situations at the micro-historical level made it possible to analyze the mechanism of gender harassment and resistance to it. It was shown that harassment in the treatment of female colleagues, especially subordinates, in the industrial enterprises of the Ukrainian SSR were a common phenomenon characteristic of the Stalinist era as a whole, and the punishment of the perpetrators could only be expected when the perpetrators were representatives of the lower ranks factory administration.

Після здобуття Україною незалежності, у вітчизняній гуманітаристиці, зокрема й у історичній науці, стрімкими темпами було розгорнуто дослідження проблематики, що знаходилася під за-

бороною, оскільки її важко було студіювати поза рамками методологічних підходів, випрацюваних західними вченими – культурної антропології, соціальної та гендерної історії тощо. Відмова від

марксистського методологічного інструментарію, імплементація нових підходів у процес актуалізації джерельних комплексів вітчизняної українки посприяли переосмисленню, здавалося б, добре вивчених та умовно «нецікавих» тем. Зокрема, йдеться про історію робітництва України, особливо її найбільш індустріалізованих регіонів – Придніпров'я та Донбасу. Крім того, довгий час табуованою була проблематика приватного життя громадян СРСР та гендерного насилля.

У даному випадку ми продовжуємо досліджувати різноманітні аспекти соціальної історії працівників найбільшого металургійного заводу Дніпровського промислового комплексу – «Запоріжсталі». Окремі аспекти проблеми вже було розглянуто у попередніх розвідках одним із співавторів статті¹. У той же час, вивчення історії гендерних стосунків між трудівниками заводу ще не знаходило своїх дослідників.

Подібно до попередніх двох, ця робота базується на документах фонду № 1378 Рукописного відділу Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, зокрема, за оп. 1-Б (Матеріали з соціальної історії. 1950-і роки). Саме в ньому, у двох справах – 8 і 11 – зосереджено матеріали, утворювачем яких стали цехові й заводський профспілкові комітети, та в яких відклалися документи про боротьбу із домаганнями на виробництві (1952 р.).

Хронологічні рамки дослідження, охоплюють середину ХХ ст., яке було важливим періодом в історії УРСР – завершальним етапом сталінської епохи. Саме в цей час, під впливом демографічних зсувів, що мали місце після завершення Другої світової війни, відбулося підвищення суспільної ролі жінок, задіяних у виробництві та, відповідно, почастишали випадки відстоювання ними соціального й гендерного рівноправ'я. *Територіальні межі* охоплюють територію м. Запоріжжя, зокрема заводу «Запоріжсталь».

Якщо говорити про *рівень наукового засвоєння* даної проблематики, то ми маємо визнати, що перші праці, спеціально присвячені темі сексуальних домагань на промислових підприємствах з'явля-

ються у західній історіографії, та й то відносно пізно – вже в останній чверті ХХ ст. Очевидно, це було пов'язано із певною табуованістю теми, навіть на тлі сталої традиції феміно- та гендерології. Серед «піонерських», і найгрунтовніших, згадаємо роботу американської дослідниці Кетрін МакКіннон². Вона ініціювала низку дотичних до проблематики досліджень, деякі з яких було присвячено висвітленню історії жінок-робітниць в СРСР сталінської епохи. Зокрема, такою є монографія ще однієї американки – Венді Голдман, яка стала бестселером та була перекладена багатьма мовами³.

Гадаємо, що ці, та деякі інші, наукові розвідки прислужилися взірцем для наслідування для істориків (переважно історикинь), які, після падіння диктату марксистської парадигми в гуманітарних дослідженнях, розпочали дослідження проблеми на матеріалі індустріальних регіонів ex-USSR. Однією з перших, за часом появи в Україні, стала робота донеччанки Олени Стяжкіної, в якій історії гендерних відносин у промисловості присвячено значну увагу⁴. Паралельні студії здійснювалися й у інших пострадянських республіках. Тут згадаємо роботу Наталі Лебіної, в якій гарасмент розглянуто з позицій соціальної девіації⁵. Друга декада ХХІ ст., на загал, ознаменувалася активізацією вивчення проблеми домагань та насильства по відношенню до жінок в радянську добу історії України. Тут треба згадати фундаментальну збірку наукових праць, видану під загальною редакцією Оксани Кісь, більшість із яких мають підкреслено персоніфікований та просопографічний вимір⁶. Дотичними за проблематики й епохою, хоча й не пов'язаними прямо із індустріальною проблематикою, є також роботи Марти Гавришко⁷ та Ольги Хамедової⁸. Всі зазначені наукові напрацювання

¹ Подлужний А. Матеріали особових справ робітників «Запоріжсталі» про їх примусове утримання на заводі (1945 – 1955 рр.) // *Scriptorium nostrum*. Електронний історичний журнал / голов. ред. В. Андрєєв. Херсон, 2019. Вип. 1 (12). С. 222–231; Подлужний А.С. Засади залучення робочої сили на відбудову металургійного заводу «Запоріжсталь» у кінці 40-х – на початку 50-х років ХХ століття (за документами відомчого архіву) // *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 5(57). С. 166–172.

² MacKinnon C. *Sexual harassment of working women: a case of sex discrimination*. New Haven: Yale University Press, 1979. 312 p.

³ Голдман В.З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917–1937 гг.). М.: РОССПЭН, 2010. 358 с.

⁴ Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від) мови. Донецьк: ДонНУ, 2013. 296 с.

⁵ Лебіна Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. М.: Новое литературное обозрение, 2015. 483 с.

⁶ Українські жінки у горнілі модернізації / підзагал. редакцією Оксани Кісь. Харків: Видавництво КСД, 2017. 304 с.

⁷ Гавришко М. Згвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні. Голокост і сучасність. 2019. Випуск 1(17). С. 10–30.

⁸ Хамедова О. Репрезентація сексуального насильства в українській радянській пресі 1920 – 1930-х років: ідеологічний контекст. Вісник Львівського університету: Серія Журналістика. 2020. Випуск 47. С. 44–55.

прислужилися авторам даної розвідки для формування методологічного інструментарію їх власного дослідження.

Метою даної роботи є дослідження приватних сторін життя жінок-працівниць металургійного заводу «Запоріжсталь» пізньої сталінської епохи крізь призму ставлення до них колег-чоловіків. Це дозволить поглянути на історію повсякдення радянського суспільства використовуючи методику гендерного аналізу, краще зрозуміти проблемні аспекти соціальних трансформацій в середовищі робітників промислових міст півдня та сходу України в середині ХХ ст.

В історії людства регулювання статевих відносин та сексуальна мораль були важливі для будь-якого суспільства. Природно, що це було актуальним і для СРСР початку 50-х рр. ХХ ст. Після нетривалих експериментів з лібералізації статевої моралі, що мали місце в 1920-х роках, радянський режим, в офіційно-пропагандистській сфері повернувся до традиційних родинних цінностей, опертих на примат інтересів соціалістичної держави та нового суспільства. Проте, на відміну від традиційних поглядів на жінку, які локалізували її в родині, в СРСР її спочатку розглядали як трудівницю, а вже потім як матір, дружину тощо. Разом з тим, у відповідності з офіційною мораллю сексуальні відносини повинні були локалізуватися лише в родині. Позашлюбні відносини підлягали моральному осуду.

З офіційною статевою мораллю кореспондувались залишки релігійного та патріархального виховання, які були притаманні переважно сільському населенню, яке в повоєнний період активно мігрувало в міста. Крім того, радянський режим при потребі мав можливість жорсткого, в тому числі і кримінального, реагування на будь-які суспільні процеси, зокрема і в сфері статевих відносин. Також певний вплив на сексуальне життя радянського суспільства мали заборона абортів, яка діяла в досліджуваній період, та відсутність якісних контрацептивів.

В цілому це була ефективна система, яка навіть не застосовуючи в масових масштабах якихось покарань, зуміла притлумити процеси в суспільстві, які були пов'язані з дефіцитом чоловіків. Загибель на фронтах Другої світової війни цілих поколінь радянських чоловіків обумовила появу маси вдів та самотніх жінок. В той же час в суспільстві не спостерігалось якоїсь особливо масової та відкритої розпусти, обумовленої цим фактором. Радянською системою прояви масової сексуальної невдоволеності були витіснені з су-

спільного рівня, локалізовані на рівні особистості. Чи не єдиним проявом цих процесів було те, що почастишали розлучення та вступ у повторний шлюб у чоловіків. Хоча комуністична влада не схвалювала розлучення і навіть забороняла членам компартії розлучатись під загрозою виключення з партії.

Важливим для розуміння відносин між чоловіками та жінками на виробництві в досліджуваній період було те, що ще в 1917–1918 рр. в радянській державі була проголошена рівність жінок в правах з чоловіками. У Конституції СРСР 1936 р., яка діяла в досліджуваній нами період, стаття 122 проголошувала, що жінкам надаються рівні з чоловіками права в господарській, державній, культурній сферах та в суспільно-політичному житті⁹. На вищому рівні влади існувало негласне, але показове, гендерне квотування. Наприклад, 30% депутатів Верховної Ради УРСР 3-го скликання, яка діяла протягом 1951–1955 рр., становили жінки. Але на інших щаблях державної та партійної влади зберігався значний гендерний дисбаланс на користь чоловіків, які займали панівне становище в суспільстві: на виробництві, в громадському житті, в родині.

Зважаючи на таке становище з гендерною рівністю випадки домагань на виробництві не були дивиною. Низку таких фактів на початку 1950-х років були зафіксовані і на металургійному комбінаті «Запоріжсталь». 10 січня 1952 р. у цеху «А» цього підприємства працювала комісія, створена цеховим комітетом профспілки, яка повинна була розібрати конфлікт між начальником контори цеху О.-ком І.М. та двома працівницями¹⁰. До складу комісії входили вісім членів, з них четверо мали лише дорадчий голос. Цікавим був і гендерний склад комісії. Очолювала її жінка Бе.-ва С.І., а разом з нею вирішальний голос мали три чоловіки. Слід відзначити, що і в четверці членів з дорадчим голосом жінці надали лише одне місце¹¹.

Перший конфлікт у О.-ка І.М. виник з Г.-ою Л. Вона працювала в конторі у якості кур'єра-прибиральниці та самостійно намагалась освоїти друкарську машинку. Начальник канцелярії іноді їй допомагав вчитись друкувати. Одного разу, коли в кімнаті нікого не було, він почав хапати Г.-

⁹ Конституция СССР (1936 года) [Digitalbase] // [https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_СССР_\(1936\)/Исходная_редакция#Глава_X_Основные_права_и_обязанности_граждан](https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_СССР_(1936)/Исходная_редакция#Глава_X_Основные_права_и_обязанности_граждан). 21.07. 2022.

¹⁰ Тут і далі, з етичних міркувань, ми подаватимемо прізвища основних фігурантів, за виключенням вищих посадових осіб заводу, у скороченому вигляді.

¹¹ РВЗВУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.8. Арк. 2.

ну «за такі місця, що соромно й сказати». На протести працівниці він не звертав уваги і лише сторонній, який зайшов до кімнати, припинив сцену. Г.-на висловила О.-ку своє обурення, після чого він почав їй шкодити, як тільки міг. Сім місяців він блокував отримання нею спецодягу. Погрожував «вигнати з контори», змушував приносити йому обід з їдальні в обідню перерву. В кінці-кінців підвів під звільнення, змусивши завчасно «відкрити» табельну дошку, хоча це й не входило до її службових обов'язків¹².

Загроза звільнення «за статтею» змусила Г.-ну опиратись свавіллю. Вірогідно, що це вона подала скаргу в профком, а можливо і до парткому. При цьому крім домагань вона звинуватила начальника контори у тому, що він змушує її носити йому обіди та у тому, що той виписав перепустку для входу на завод своїй дружині, яка не працювала на заводі. Крім того, вірогідно, що вона залучила до боротьби й молоду робітницю-слюсарку М.-ську. Тій теж діставалось від товариша О.-ка. Майже рік він, де тільки міг, хтиво хапав її за груди, ноги, намагався обійняти і т.д.¹³.

О.-ко спростовував «розпускання ним рук», стверджував, що лише раз схвально похлопав Г.-ну по плечу, коли побачив її успіхи в освоєнні професії друкарки. Свої ж дії стосовно М.-ської О.-ко пояснив, що він не сприймав цю молоду дівчину серйозно і так з нею жартував. Попутно він покався і в менших провинах, зокрема в тому, що постійно виписував своїй дружині перепустку на завод, щоб вона могла рвати траву для поросяти (!)¹⁴.

Комісія ретельно розглянула звинувачення молодих працівниць проти начальника цехової контори, з розумінням поставилася до них, натомість не визнала його власні виправдання достатніми та рекомендувала цеховій та заводській адміністрації звільнити тов. О.-ка з роботи, «з метою припинення всіляких антиморальних явищ в цеху» з відповідним записом в особисту справу¹⁵.

Слід зазначити, що доля тов. О.-ка була визначена ще до засідання цехової комісії. Можливо, що в парткомі чи начальником цеху, якщо не вище. Про це свідчить порядок виступів конфліктуючих сторін, зафіксований в протоколі. Зазвичай в таких випадках заслуховували скажників, а потім звинувачений мав можливість виправдатись, спростувати звинувачення. В даному

ж випадку вчинили навпаки. Комісія спочатку заслухала пояснення товариша О.-ка, а потім надала слово скажникам, які знов мали можливість його звинуватити, навести додаткові аргументи. Уже це одне дозволяє припустити, що комісія працювала із звинувачувальним ухилом щодо невеликого начальника, який не зумів приховати свої амурні походеньки¹⁶.

Інший випадок домагання на «Запоріжсталі» також стався в 1952 році. Угарасменті та домаганні були звинувачені швейцари заводоуправління Ж.-ов та М.-ко. 1 липня 1952 р. працівниця заводської їдальні Л.-ець В.М. подала заяву начальнику адміністративно-господарчого відділу Лев І.С., в якій повідомила, що за запис на прийом до директора заводу Боборикіна А.Л. з особистих питань заплатила швейцару Ж.-ву 10 карбованців, але на прийом не потрапила, оскільки не була внесена до списку відвідувачів. Під час другої спроби записатись на прийом Ж.-ов завів її в якийсь кабінет та почав примушувати до статевих стосунків, страхаючи, що без його допомоги вона не зможе добитися виділення їй житла. Л.-ць обурилась, «вистрамила» швейцара та написала заяву його керівнику.

Начальник АГЧ провів перевірку, під час якої з'ясувалось, що крім Л.-ецьвін взяв гроші за запис на прийом у молодого спеціаліста із залізничного цеху Б.-ої. Швейцар М.-ко визнав, що взяв гроші (6 карбованців) з Г.-ої Н.С. за запис на прийом до Боборикіна, як депутата Верховної Ради СРСР. Г.-ва теж написала заяву про те, що М.-ко взяв з неї гроші. Як годиться, взяли пояснення у Ж.-ва. Він від усього відмовлявся і ні в чому не признавався.

25 липня начальник АГЧ написав відповідну доповідну директору заводу, в якій звинуватив швейцарів в тому, що вони самовільно вели запис на прийом з особистих питань до директора підприємства, знявши з себе відповідальність. Навів факти вимагання грошей та сексуальних домагань, які підтвердились, і попросив застосувати проти порушників якнайсуворіші заходи аж до звільнення з заводу.

31 липня 1952 р. своїм наказом 322/к Боборикін А.Л. наказав за недостойну поведінку зняти з займаних посад швейцарів Ж.-ва та М.-ка та звільнити їх з заводу¹⁷. Як засвідчує діловодна помітка від 12 серпня на директорському розпорядженні звільнили їх за статтею 47 пункт «В» КЗпП УСРР від 1922 р., який тоді діяв, у зв'язку з

¹² РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.8. Арк. 2–2 зв.

¹³ РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.8. Арк. 2-а–3.

¹⁴ РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.8. Арк. 3.

¹⁵ РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.8. Арк. 4.

¹⁶ РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.8. Арк. 4–4зв.

¹⁷ РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.11. Арк. 4–5.

виявленою неспроможністю виконувати роботу¹⁸. Оскільки цей же Трудовий кодекс був дуже лояльним до найманих працівників, тому швейцари чи відпрацювали два тижні до звільнення, чи то їм виплатили відповідну компенсацію.

Умови і на конкретному металургійному заводі, і взагалі в СРСР були сприятливими для сексуальних домагань по відношенню до жінок. Коли порушення моралі здійснювали керівники компартії та радянські високопосадовці, то про їхню відповідальність не могло бути і мови. Достатньо згадати сталінського наближеного поплічника Берію Л.П., який роками розбещував неповнолітніх, гвалтував та примушував до співжиття заміжніх жінок¹⁹. Відомий і випадок, коли Сталін Й.В., якому доповіли, що одружений маршал Рокоссовський К.К. на фронті завів собі коханку-воєнлицарку, не став надто різко реагувати на аморальну поведінку командувача фронтом, обмежившись жартом²⁰.

Боротьба ж з гарасментом для жінок була утруднена. І особливо тоді, коли у якості такого насильника виступав якийсь посадовець. Крім адміністративних важелів, які дозволяли перешкоджати жінці, яка відкинула залицяння такого ловеласа, навіть незначна посада давала можливість уникати розгляду скарг ображених жінок. Так, хоча М.-ська і подала скаргу на дії О.-ка, начальника контори цеху, в цехову ж РКК, але її звернення рік не розглядалось²¹. Крім того, на сторожі таких посадовців-ловеласів стояла ще й сталінська репресивна система. Як ми бачимо, ображені жінки, яких той же О.-ко тероризував роками, боялись дати насильнику ляпас, побоюючись отримати звинувачення в терорі та нападі на керівника. Крім того, громадська думка, коли такий скандал ставав відомим, зазвичай звинувачувала жінку. І натяк на це є у виступі О.-ка, котрий назвав звинувачення Г.-ої такими, які «накладають пляму на честь дівчини»²². Однак, якщо домагання вчиняли не надто високі посадовці, то радянська система ще могла притягти їх до відповідальності.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що станом на поч. 50-х рр. XX ст. попри всі декларування партійним і радянським керівництвом рівноправ'я обох статей, закріпленого на законодавчому рівні, реалії повсякденного життя жінки-трудівниці часто не відповідали йому. У сенсі гендерних відносин це виявлялося в тому, що подібно до часів радянської модернізації жінки ставали об'єктом сексуальних домагань з боку чоловіків не лише у приватній, але й суспільній, виробничій сфері свого життя. Масове залучення жінок на промислові підприємства під час Другої Світової війни та в роки повоєнної відбудови, гендерний перекик, викликаний масовою загибеллю чоловіків, розвинутий у останніх під час війни комплекс гіпермаскулінності, значною мірою посприяли поширенню проявів гарасменту. Не був виключенням і великий колектив заводу «Запоріжсталь», всередині якого передостанній рік сталінської доби відзначився достатньо гучним розглядом двох справ із переслідування винних у неповажному ставленні до колег-жінок. Той факт, що обидві вони закінчилися позитивно для жінок, які їх ініціювали, слід вважати свідченням поступової емансипації робітниць, переспрямуванням дій заводського начальства, у сфері «соцкультпобуту», що її традиційно курирували профспілкові комітети, на рейки не формального, а реального захисту робітниць.

¹⁸ РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.11. Арк. 5; Кодекс законів про працю УСРР. 1922 р. [Digital base] // https://uk.wikisource.org/w/index.php?title=Сторінка:36ірник_узако́нень_та_ро́споря́джень_робі́тниче-се́лянського_у́ряду_України_за_1922_рік._Ч._29-56,_дод. pdf/500&action=edit&redlink=1. 27.07.2022.

¹⁹ Лурье Л., Маляров Л. Берия. Кровавый прагматик. СПб.: БХВ-Петербург, 2015. С. 343–346.

²⁰ Михеенков С.Е. Рокоссовский. Клинок и жезл. М.: Молодая гвардия, 2017. С. 456.

²¹ РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.8. Арк. 23в.

²² РВЗВІУАД. Ф. 1378. Оп. 1-Б. Спр.8. Арк. 2-а.

References

- Goldman V.Z. Zhenshchiny u prokhodnoy. Gendernyyeotnosheniya v sovetskoyindustrii (1917 – 1937 gg.). M. : ROSSPEN, 2010. 358 s.
- HavryshkoM. Zhvaltuvannyauskhovkakh: seksual'nenasyl'stvopidchasHolokostuvUkrayini. Holokostisuchasnist'. 2019. Vypusk 1(17). S. 10–30.
- KhamedovaO. Reprezentatsiyaseksual'nohonasyl'stvavukrayins'kiyadyans'kiypresi 1920 – 1930-khrokiv: ideolohichnyykontekst. VisnykL'vivskohouniversytetu: SeriyaZhurnalistyka. 2020. Vypusk 47. S. 44–55.
- Kodekszakoni pro pratsyuUSSR. 1922 r. [Digital base] // https://uk.wikisource.org/w/index.php?title=Storinka:Zbirnyk_uzakonen'_ta_rozporyadzen'_robitnyche-selyans'koho_uryadu_Ukrayiny_za_1922_rik._Ch._29-56,_dod.pdf/500&action=edit&redlink=1. 27.07.2022.
- KonstitutsiyaSSSR (1936 goda) [Digital base] // [https://ru.wikisource.org/wiki/Konstitutsiya_SSSR_\(1936\)/Iskhodnaya_redaktsiya#Glava_KH_Osnovnyye_prava_i_obyazannosti_grazhdan](https://ru.wikisource.org/wiki/Konstitutsiya_SSSR_(1936)/Iskhodnaya_redaktsiya#Glava_KH_Osnovnyye_prava_i_obyazannosti_grazhdan). 21.07. 2022.
- Lebina N. Sovetskayapovsednevnost': normy i anomalii. Otvoyennogokommunizma k bol'shomustilyu. M. : Novoyeliteraturnoyeobozreniye, 2015. 483 s.
- Lur'yeL., MalyarovL. Beriia. Krovavyypragmatik. SPb.:BKHV-Peterburg, 2015. 690 s.
- MacKinnon C. Sexualharassmentofworkingwomen: a caseofsexdiscrimination. NewHaven : YaleUniversityPress, 1979. 312 p.
- MikheyenkovS.Ye. Rokossovskiy. Klinokizhezl. M.:Molodayagvardiya, 2017. 463[1] s.: il.
- Podluzhnyi A. Materialyosobovykhsppravrobitnykiv «Zaporizhstali» pro yikhprymusoveutrymannianazavodi (1945 – 1955 rr.) // Scriptorium nostrum. Elektronnyiistorychnyizhurnal / holov. red. V. Andrieiev. Kherson, 2019. Vyp. 1 (12). S. 222–231.
- PodluzhnyyA.S. Zasadyzaluchennyarobochoyisylynavidbudovumetalurhiynohozavodu «Zaporizhstal'» u kintsi 40-kh – napochatku 50-khrokiv20-ho stolittya(zadokumentamyvidomchohoarkhivu) // ZaporizhzhiaHistoricalReview. 2021. Vol. 5(57). S. 166–172.
- RukopysnyividdilZaporizkohoviddilenniaInstytutuukrainskoiarkheohrafiitadzhereloznavstvaim. M.S. HrushevskohoNANUkrainy (RVZVIUAD). F. 1378. Op. 1-B (Materialy z sotsialnoiistorii. 1950-iroky).
- Styazhkina O. Lyudyna v radyans'kiyprovintsiyi: osvoyennya (vid)movy. Donets'k :DonNU, 2013. 296 s.
- Ukrayins'kizhinky u hornylimodernizatsiyi / pidzahal. redaktsiyeyuOksanyKis'. Kharkiv:VydavnytstvoKSD, 2017. 304 s.